

Stig Sjödin och minnets politik

Magnus Nilsson
Malmö universitet

Stig Sjödin and the Politics of Memory

Abstract: The aim of this article is to analyse the attitudes to history and memory expressed in the working-class poetry of Stig Sjödin (1917–1993) – both in *Sotfratgment* (Fragments of Soot) from 1949, which marked his breakthrough as a poet, and in the poetry he wrote for the labour movement (mainly poems published in trade-union membership magazines or read at meetings and congresses) – and to discuss how he and his poetry are today viewed as reminders of political ideals and experiences threatened by oblivion.

There are certain differences between how memory and remembering is treated in *Sotfratgment* and in Sjödin's labour-movement poetry respectively. In *Sotfratgment*, focus is more often on individual memories and existential problems, whereas in the labour-movement poetry, Sjödin is sometimes more explicitly political and writes about collective memories from a proletarian perspective. These differences are conditioned by differences between the spheres to which the poems belong: that of literature and that of the labour movement. In connection with the rise of left-wing radicalism in Sweden during the 1960s and 1970s, Sjödin argued that older working-class literature contained important political experiences and perspectives. This is also how his works are sometimes viewed today, both by working-class writers and by political commentators. Thereby, it is emphasized that literature is not a passive medium for the preservation of memories, but that it can also transform them and make them politically relevant.

Syftet med denna artikel är att analysera de förhållningssätt till minnen av det förflutna som kommer till uttryck i Stig Sjödens (1917–1993) arbetarlyrik, samt hur olika kommentatorer – exempelvis samtida

Memory and Remembrance in Scandinavian Cultures: Political Memory. Edited by Atėnė Mendelytė and Ieva Steponavičiūtė Aleksiejūnienė. (Scandinavistica Vilnensis 17:1). Vilnius University Press, 2024.

<https://doi.org/10.15388/ScandinavisticaVilnensis.2023.6>

arbetarförfattare och politiska debattörer, men också Sjödin själv – kommit att betrakta arbetarlitteraturen, inklusive Sjödens bidrag till den samma, som någonting som kan rädda viktiga historiska erfarenheter undan glömska. I båda fallen kommer fokus huvudsakligen att läggas på minnen av äldre politiska ideal och på hur litteraturens aktualisering av det förflutna, eller aktualiserandet av äldre litteratur, kan användas för att försöka skapa politiskt medvetande (särskilt klasspolitiskt sådant). Jag kommer också att uppmärksamma hur diskussionerna om arbetarlitteraturens förhållande till minne aktualiserar att denna litteratur inte bara reflekterar, utan även rekonfigurerar, erfarenheter.

Vad gäller Sjödens lyrik kommer exempel att hämtas från genombrottsverket *Sotfragment* (1949) och från hans arbetarrörelsediktning, det vill säga verk som skrivits för arbetarrörelsens offentlighet och exempelvis publicerats i fackförbundspressen eller lästs vid möten och kongresser (se Nilsson 2021b). Idén att Sjödin och andra arbetarförfattare i sina verk bevarar viktiga politiska erfarenheter som riskerar att falla i glömska kommer att exemplifieras av såväl litterära texter – framför allt dikter av Jenny Wrangborg (f. 1984) – som opinionsbildande journalistik.

Att litteratur kan bidra till formandet av identiteter, inklusive kollektiva sådana, är ett välkänt faktum. Dess roll för skapandet av nationella identiteter har exempelvis betonats både av samhällsforskare som Benedict Anderson, som i *Imagined Communities* (1983) tillskriver romanen en särskild betydelse för nationalstatens framväxt, och av åtskilliga litteraturforskare som ibland annat hans efterföljd analyserat skönlitteraturens roll i skapandet av föreställda nationella gemenskaper. Ett aktuellt exempel ur den senare kategorin är Therese Hellbergs avhandling *Vanära, fattigdom och dubbelarbete: Om kvinnors platser och värden i folkhemmet i romaner och krönikor 1940–1955* (2022). Litteraturens betydelse för formeringen av sociala klasser och klassbaserade politiska identiteter har också framhållits av många forskare. Ett välkänt exempel är Ian Watts klassiska studie i *The Rise of the Novel* (1957) av den engelska romanens betydelse för etablerandet av en borgerlig världsbild. Arbetarlitteraturforskningen har också betonat att denna litteratur – särskilt när den skapats spridits och lästs inom arbetarrörelsen – syftat till att skapa klassmedvetande bland arbetare (se exempelvis Agrell 2021; Jonsson 2014; Nilsson 2021a).

Litteraturens roll för människors förståelse av historien är också ett väl utforskat fenomen. Vad gäller den svenska arbetarlitteraturen har dess

betydelse, kollektivt såväl som för enskilda individer, för förståelsen av Sveriges moderna historia och, inte minst, klassamhällets utveckling betonats av flera forskare. Sociologen Göran Therborn har exempelvis understrukt att 1930-talets arbetarförfattare anslutit till och spridit, och kanske även bidragit till att utveckla, ett dominerande historienarrativ om hur Sverige under den socialdemokratiska arbetarrörelsens ledning förvandlades från ett brutalt klassamhälle till en demokratisk och jämlik välfärdsstat (Therborn 1985, 586).

Genom att inte bara fokusera på de 30-talister som ofta får representera arbetarlitteraturen över huvud taget i den svenska litteraturhistorien, eller åtminstone intar en mycket central ställning i densamma, utan också rikta uppmärksamhet mot senare bidrag till traditionen, inklusive den arbetarlitteratur som skapats och spridits inom arbetarrörelsen men som hittills nästan helt ignorerats av den litteraturvetenskapliga forskningen, hoppas jag kunna bidra till en rikare bild av arbetarlitteraturens förhållande till frågor om minnen av det förflutna.

Jag vill också särskilt uppmärksamma hur minnet ges en *politisk* roll i denna litteratur. Historikern Jay Winter menar att "[m]emory work is built into most right claims which arise from indignation over evident and persistent violations of the dignity of men and women" (Winter 2012, viii). Detta gäller inte minst den svenska arbetarrörelsen där såväl äldre tiders orättvisor som kampen mot dem ofta mobiliserats i den politiska retoriken. Det ovan nämnda historienarrativ som Therborn identifierat är ett bra exempel på det. Som jag hoppas kunna visa nedan är minne och minnesarbete också centrala inslag i arbetarlitteraturens politik.

Minnet i *Sotfragment* och i "Vandring på bruket"

Stig Sjödin är den mest betydande svenske arbetarpoeten under andra halvan av 1900-talet. Han är också många andra saker, exempelvis modernist, kärleksdiktare, naturlyriker och novellist. I det följande kommer jag dock enbart att fokusera på hans arbetardiktning, såväl den som återfinns i hans mest kända diktsamling, *Sotfragment* (1949), som den han publicerade i olika arbetarrörelsepublikationer, framför allt fackförbundstidningar. I båda dessa delar av Sjödins lyriska författarskap är minnet ett centralt motiv.

Arbetarlitteraturkännaren Rasmus Landström har kallat *Sotfragment* en samling "minnesfragment" (Landström 2021). Närmare bestämt

blickar Sjödin där tillbaka på sina barn- och ungdomserfarenheter från bruksorten Sandviken på 1920- och 1930-talet, inklusive erfarenheterna av tio års arbete i stadens järnverk. Att det handlar om minnen av det förflutna och av en värld som poeten inte längre tillhör accentueras i många av dikterna, exempelvis genom ett flitigt användande av verb i preteritum. Dessutom tematiseras själva minnesprocessen flera gånger.

Som ett exempel på det senare kan man nämna dikten ”Det pyr under årens glömska”:

Det pyr under årens glömska,
 under årens hinna av avflagnat sot
 och mödosamt lyfter minnets traverser
 handgrepp ur drömmen, syner och lukter:
 syra, olja, svett,
 och plötsligt står jag där lika rädd
 söndervärmd och knotterhudad.

För den värmes skull
 de andra måste ha i sitt hus.
 (Sjödin 1965, 14)¹

Här skildras minnesprocessen som ett arbete, delvis i analogi med det industriarbete som diktjaget tidigare utfört och nu försöker minnas.

I en annan, mer känd, dikt i *Sotfragment* – ”En natt kan minnet inte sova” – har minnet en ännu mer framskjuten position:

En natt kan minnet inte sova,
 jag kastar upp vid vattenkastarn
 och trådverkshaspeln snurrar oavbrutet
 och rörvalsverket dundrar samma
 outslitna hot:
 fast sitter du, fast är du,
 jag håller dig med tång och krok
 och vänder dig sakta över elden,
 driver genom kroppen din det bitterheta stål.

¹ *Sotfragment* har getts ut i flera olika versioner. Jag citerar utgåvan från 1965 som är den mest omfattande, och den sista som godkändes av författaren för publicering.

En natt kan minnet inte sova
och förgäves tigger jag om en valk
för själen.
(Sjödin 1965, 32)

Till skillnad från den föregående dikten framställs minnet här inte som resultatet av något minnesarbete. Istället skildras det som någonting som mot diktjagets vilja tränger sig på under en vaknatt. Dock beskrivs minnet i båda dikterna som ett problem, som något som för diktjaget tillbaka till ett förflutet som han helst vill lägga bakom sig. Närmare bestämt skildras den känsla av instängdhet och ödesbestämthet som Sjödin upplevde när han arbetade i järnverket, och som han beskrivit som den viktigaste anledningen till att han bröt upp från den tillvaron för att pröva lyckan som journalist och författare (Andersson 2018, 249).

I sin arbetardiktning tematiserar Sjödin inte bara individuella minnen, utan också kollektiva sådana. Detta gäller inte minst hans arbetarrörelsediktning, det vill säga de verk som offentliggjordes i arbetarrörelsen och därmed vände sig direkt till (andra) arbetare. Som exempel kan man anföra dikten "Vandring på bruket" som publicerades i fackförbundetstidningen *Skogsindustriarbetaren* 1952, alltså bara tre år efter att *Sotfragment* gavs ut. Den skildrar ett konkret återvändande till bruket. I de första verserna frågar diktjaget efter människor han tidigare känt:

Lever ännu dammlucksgubben,
kanalgubben, käringen med det gröna håret
i Bredkanalens gryta av dy?
(Sjödin 1952, 14)

Därefter får han syn på ett minnesmärke efter en brukspatron:

Brukspatron sitter i stelnad koppar
och han har grindar kring sin grav.
(Sjödin 1952, 14)

Här kombineras de två typerna av hågkomst som beskrevs i "Det pyr under årens glömska" respektive "En natt kan minnet inte sova". Dels berättas om ett aktivt minnesarbete; diktjaget söker aktivt efter människor han minns från förr. Dels konfronteras han utan att önska

det med minnen av det förflutna, genom att han får syn på ett monument. Dessutom anläggs ett tydligt klassperspektiv på minnet. Medan vanligt folk – ”dammlucksgubben, / kanalgubben, karingen med det gröna håret” – försvinner och glöms bort (sjunker ned i kanalens ”gryta av dy”?) lever minnet av de rika och mäktiga kvar. Det ges också, åtminstone implicit, en förklaring till denna skillnad (eller orättvisa): minnet av brukspatron garanteras av att det rests ett minnesmärke över honom.

I jämförelse med dikterna i *Sotfragment* tycks det man skulle kunna kalla ”minnets problematik” vara något annorlunda i ”Vandring på bruket”. För diktjaget i ”Det pyr under årens glömska” och ”En natt kan minnet inte sova” var det smärtsamt att minnas. Oavsett om minnena aktivt grävdes fram ut glömskan eller om de trängde sig på under en vaknatt väckte de obehag; diktjaget blev ”rädd” och tiggde om en skyddande ”valk”. I ”Vandring på bruket” är det emellertid inte minnet, utan glömskan, som är ett problem. Närmare bestämt framstår det faktum att vanliga människor drabbas av glömska medan minnet av överheten lever kvar som en orättvisa. Dessutom kan man iakttä en fokusförskjutning från individ till kollektiv och från existentiella till politiska frågor. Dikterna i *Sotfragment* handlar om minnen av personliga traumata. I ”Vandring på bruket” är perspektivet mycket större – där handlar det om hur en klass riskerar att försvinna ut ur historien medan en annan lever kvar i det kollektiva minnet.

”Vandring på bruket” kan läsas metapoetiskt. Dess diskussion av minne och klass kan ge en fingervisning om ett av syftena med Sjäödin arbetardiktning: att i litteraturen resa minnesmärken över människor och erfarenheter som riskerar att glömmas bort. Genom att människor som ”dammlucksbubben, / kanalgubben, karingen med det gröna håret” nämns i dikt en räddas de ju i åtminstone någon utsträckning undan glömskan.

Det är inte svårt att förstå det politiska värdet av att rädda minnet av människor undan glömska. Exempelvis kan man ju med visst fog hävda att en historieskrivning som innehåller brukspatroner men exkluderar vanligt folk är ofullständig och odemokratisk och att den dessutom tillskriver människor ur olika samhällsklasser olika värde. Intressant nog tycks Sjäödin emellertid ofta vara intresserad av att också bevara minnet av sådana erfarenheter som diktjaget i ”Det pyr under årens glömska” och ”En natt kan minnet inte sova” helst ville glömma – det vill säga minnen av oförrätter. Ett exempel på det hittar man i en av dikterna i *Sotfragment*:

Katekes och Bibel fastslog människans öde.
Svetten skulle offras på ett altare
som var ödesbestämt.
(Sjödin 1965, 49)

Dock beskriver dikten inte bara ett oblikt öde, utan även kampen mot detsamma:

Men än kan jag höra oket knaka
när revoltörerna reste sina muskulösa ryggar
och förkunnade att arbetet och handens valk
skulle nyttjas till andra ändamål
än att gjuta silversocklar under patronerna.
De var de första som lät ljuset spela
över andens skrymslen.
(Sjödin 1965, 49)

Här finner man samma meta-poetiska resonemang som i "Vandring på bruket". Minnet av de anonyma arbetarna, de orättvisor de utsatts för och deras kamp mot dessa orättvisor ställs mot de monument som reses över patronerna (med arbetarnas benägna bistånd – det är ju de som gjuter monumentens socklar), och dikten presenterar därigenom implicit sig själv som en motbild eller ett komplement till den officiella minneskulturen.

I likhet med "En natt kan minnet inte sova" berättar "Katekes och Bibel fastslog människans öde" om ett förflutet där människor är dömda till arbete. I den förra beskrevs hur själva järnverket höll fast diktjaget med tång och krok – i den senare sägs att arbetarna öde var att arbeta i sitt anletes svett. Men medan diktjaget i "En natt kan minnet inte sova" värjde sig mot minnena av äldre tiders oförrätter lyfts de fram i "Katekes och Bibel fastslog människans öde", tillsammans med kampen mot dessa oförrätter.

Minnen av elände och kamp

En anledning till att minnet av den gamla onda tiden inte framställs som något att värja sig mot i "Katekes och Bibel fastslog människans öde" skulle kunna vara att forna tiders elände utgjorde en viktig komponent i den svenska socialdemokratins berättelse om Sveriges

historia: berättelsen om hur arbetarrörelsen genom sin kamp för demokrati, rättigheter på arbetsmarknaden och i arbetslivet samt statliga välfärdssatsningar fört arbetarklassen från mörkret till ljuset, från ett brutalt klassamhälle till ett socialdemokratiskt folkhem. Genom att forna tiders oförrätter uppmärksammas framstår det socialdemokratiska folkhemmet ju i all sin glans (se Therborn 1985, 586; Linderborg 2001, 330–331, 394).

Som framgår av den nyss citerade dikten vill Sjödin emellertid inte bara, eller ens främst, rädda minnen av orättvisor undan glömskan, utan även minnen av kampen mot dem, av revoltörerna som reser sig mot förtrycket. Det förflutna ses alltså inte bara som en mörk fond mot vilken samtiden framträder i all sin härlighet, utan också som något som rymmer värdefulla erfarenheter som måste bevaras. Liknande tankar hittar man också i en annan av dikterna i *Sotfragment*:

Tag de svartaste orden,
 de mest föraktade, nedsmutsade,
 hånade ord, doppade i olja, i kol,
 i sot, i svett, tårar och lidande,
 ord som kan få arkeologer att häpna.
 Ord som stöttat barrikader.
 Undanslängda, vrakade, nötta, förlegade,
 söndermalda ord, som saknar det
 rätta antikvariska dammet.
 Men de står där med ditt hjärta
 som evig bakgrund, som evigt förnuft:
 Frihet
 Jämlikhet
 Broderskap.
 (Sjödin 1965, 50)

Här uttrycks en kritik underifrån av den officiella historieskrivningen, exempelvis i form av påståendena att revolutionära paroller inte har det ”rätta antikvariska dammet” och att de hör till de mest ”föraktade” och ”hånade” orden. Viktiga politiska erfarenheter riskerar alltså att falla i glömska eller nedvärderas.

I Sjödens arbetarrörelsediktning blir detta tema ofta ännu tydligare. Som exempel kan man ta den prolog han skrev till, och själv läste upp vid, Skogsarbetareförbundets kongress 1958. Den inleds med en hyllning

till forna tiders skogsarbetare och deras arbete. Sjödin konstaterar också att deras slit aldrig dokumenterats. Bland annat talar han om "de aldrig skrivna skrifterna" och om hur fackföreningsprotokollen inte säger någonting om "svettfloden / som sköljde timret ned till havet" (Sjödin 1968, 23). Sjödens syfte är dock inte bara att berätta om odokumenterade orättvisor. Lika viktigt är att skildra kampen mot dem. Bland annat vill han "erinra om kollektivavtalet" som trots allt satt stopp för den värsta exploateringen.

När Sjödin på detta sätt reser poetiska minnesmärken över forna tiders konflikter är det faktiskt inte helt säkert att han fullt ut går i takt med den socialdemokratiska arbetarrörelse han var en del av. Genom att rädda forna tiders elände undan glömskan kan han visserligen få den folkhemiska samtiden att framstå i all sin glans. Men att uppmärksamma forna tiders kamp var inte nödvändigtvis något som den reformistiska arbetarrörelsen var intresserad av under decennierna efter andra världskriget. Om detta vittnar inte minst det faktum att Sjödin i många dikter går i polemik mot en socialdemokrati som han anser lida av amnesi och som därför har avlägsnat sig från sina mest grundläggande ideal. Ett bra exempel på det hittar man i dikten "sjunde generationen" i *Skogsindustriarbetaren* 1959 (eftersom den är mycket svårtillgänglig citerar jag den i sin helhet, även om den är tämligen lång):

I

Det finns ännu några relikter kvar,
de svävar i syrefattiga rum,
har tumme på öga och EKG på hjärta.
Se, fanorna i arkivet,
vimplarna och de nakna budorden, säger de.
Vi samlar till något annat.
Medan de gör sin dagliga puts på relikerna,
trosregalierna och brantingtalen
ordnar vi med smärtstillande medel.
Med örat mot driftsbudgeten kalkylerar vi
oss ut från det utförsäkrade Europa.

II

De gamla talar om en eld som brann,
om lågor i själar och glöd i tron.

Beskrivningarna är diffusa, ty språket
 är inte av denna världen.
 Det är möjligt att det funnits klanger,
 färger, syner som vi förlorat sinnen för.
 Att det fanns en lyster som vårt spektrum
 inte upptar.
 Att leva utan sakrament.
 Allt är redan uppnått.
 Det förflutna vänder sina tårar från oss.
 Vi sjunger på nya språk.
 Det kan inte förarga någon.
 De gamla må tala om sin eld,
 senilt när deras ålder vänds i barndom.

III

Moral sitter strax under skinnet.
 Vi löser upp den med aceton,
 som när kvinnorna tar bort nagellack.
 Det är likadant med idealen.
 De växlar som fordomdags årstiderna.
 Just nu är det inga ideal kvar.
 Men inga tomrum har därför kartlagts.
 Vi tänker inte tångförlossa det förflutnas
 sanningar om livet.
 Med inbyggda gnistsläckare går var och en till sitt.
 (Sjödins 1959, 18)

Dikten skildrar en arbetarrörelse som förlorat sina ideal. Denna gång är problemet emellertid inte att arvet från äldre tiders uppror anses sakna ”det rätta antikvariska dammet”, utan att det behandlas just antikvariskt, som museiföremål, och därmed avskiljs från det samtida livet. Upprorens fanor har blivit relikter och trosregalier och samtidens människor har förlorat förmågan att förstå historiens språk. Dikten framhåller alltså vikten av ett *aktivt* minne som inte enbart bevarar det som varit utan också aktualiserar det i en ny tid, både genom att göra det begripligt och genom att aktivera det i den samtida politiken.

Idéer av detta slag – att arbetarrörelsen förlorat kontakten med sina grundläggande ideal och att den därför borde lära av sin historia – förs fram i många av Sjödins arbetarrörelsedikter (Nilsson 2021b, 111–117).

Dock är han långt ifrån någon politisk nostalgiker. Om det vittnar inte minst det faktum att han (vilket redan exemplifierats) ofta beskriver orättvisor och förtryck i äldre tid och därmed – ibland explicit, men alltid åtminstone implicit – påminner om de segrar som vunnits och de förbättringar som uppnåtts.

I Sjäodins arbetardiktning hittar man alltså två åtminstone delvis olika förhållningssätt till historien och minnet. Den första kommer till tydligt uttryck i några av dikterna i *Sotfragment*. Där är minnet något som sätter diktjaget i kontakt med ett traumatiskt förflutet, och därmed någonting som han värjer sig mot. I andra dikter – och särskilt i Sjäodins arbetarrörelsediktning – har minnet en mer positiv roll. Där betonas nämligen betydelsen av att minnas såväl forna tiders orättvisor, som kampen mot dem. Istället för att värja sig mot minnena försöker Sjäodin där aktivt lyfta fram dem och förhindra att de förvandlas till döda obegräpliga museiföremål.

Dessa skillnader kan, åtminstone på ett övergripande plan, hänföras till en klyvnad i Sjäodins författarskap mellan å den ena sidan de diktsamlingar han gav ut på Bonniers och å den andra hans arbetarrörelsediktning. I diktsamlingarna hade han, särskilt på 1940- och 1950-talet, att förhålla sig till en i den litterära offentligheten dominerande romantisk/modernistisk litteraturideologi, som bland annat hävdar att litteraturen ska skildra det individuella och existentiella framför det kollektiva och politiska (se Nilsson 2021b, 92–101, 142). I arbetarrörelsediktningen var Sjäodin däremot mer inriktad på att skildra och diskutera världen ur ett politiskt och kollektivt perspektiv.

Emellertid går det inte några vattentäta skott mellan Sjäodins förlagsutgivna diktsamlingar och hans arbetarrörelsediktning. Det gäller inte minst *Sotfragment*, som på flera sätt är förankrad i såväl den litterära offentligheten som i arbetarrörelsen (Nilsson 2021b, 24). Därför är det inte konstigt att man i den samlingen hittar en dikt som tycks dekonstruera den distinktion mellan två olika förhållningssätt till historia och minne som jag beskrivit ovan:

Pinan i en sommardag
vinterns köldbäd
lever ännu kvar i mig
som hotfullt mörka fåglar.
Där slit blev sår och sår
blev längtan efter glömska,

gör minnet ännu sina nattskift
 och dränker mig i svett,
 penslar mig med köld.
 Och ändå finns en tacksamhet
 som gör att jag ej vill glömma.
 (Sjödin 1965, 33)

Här skildras minnet av forna tiders arbete på samma sätt som i ”Det pyr under årens glömska” och ”En natt kan minnet inte sova”: som något traumatiskt. Men diktjaget vill trots allt inte glömma – kanske för att det förflutna utgör en nödvändig bakgrund för förståelsen av de framsteg som gjorts, individuellt såväl som kollektivt.

Minne i och av arbetarlitteratur

I sin arbetardiktning (och framför allt i arbetarrörelsediktningen) mobiliserar Sjödin det förflutna – särskilt minnen av den tidiga arbetarrörelsens kamp och ideal – för politiska syften. Liknande strategier hittar man också hos flera andra arbetarförfattare.

Som exempel kan man nämna Folke Fridell. I hans genombrottsroman *Död mans hand* (1946) och fortsättningen/uppföljaren *Greppet hårdnar* (1948) jämför han en industriarbetares tillvaro i folkhemmet både med hur det var förr, innan framväxten av den socialdemokratiska välfärdsstaten, och med hur arbetarrörelsen då föreställde sig framtiden. Å den ena sidan har arbetarna erövat ”rösträtt och höjd levnadsnivå” (Fridell 1946, 54). Å den andra sidan tycks klassorättvisorna bestå. ”Trots folkhem och rösträtt och höjd levnadsnivå fortsätter vi råttor att pipa vår ynklighetssång”, säger huvudpersonen i de båda romanerna, textilarbetaren David Bohm, kallad Rivar-Bohm (Fridell 1946, 54).

Den grundläggande anledningen till detta sakernas ganska dystra tillstånd är enligt Fridell att arbetarrörelsen svikit sina socialistiska ideal. Denna kritik formuleras bland annat i anslutning till en diskussion i *Greppet hårdnar* av idén om ”industriell demokrati”. Eftersom denna form av demokrati vilar på kapitalistisk grund är den enligt Bohm otillräcklig: ”Så länge de [kapitalisterna] äger råder det diktatur – också om vi i nåder erhåller rätten att råda diktatorerna” (Fridell 1948, 155). Fridell låter också Bohm gå i dialog med en socialdemokratisk politiker som hävdar att arbetarrörelsen inte är intresserad av ”produktionens form” utan bara av dess ”effektivitet” och att det är “[f]öretagsresultatet, inte

företagsformen” som är viktig (Fridell 1948, 131).² För Bohm framstår detta som ett svek mot arbetarrörelsens grundläggande värderingar:

En gång trodde vi på friheten. [...] Den gången påstod vi att egendom är stöld och blev hatade för det påståendet; en del av oss blev mördade och många svalt ihjäl men vi höll envist fast ändå. Nu nöjer vi oss med att få råda ägarna. [...]

Vi skulle erövra fabrikerna och kära ut ägarna eller låta dem jobba som vi [...]. Men ägarna är kvar i allsköns välmåga och pöser nu som bäst om hur väl de ordnat allt åt sina anställda. (Fridell 1948, 163–164)

Det finns viktiga skillnader mellan Sjödin och Fridell. En sådan är att den senare har en betydligt mer hätsk ton när han beskriver arbetarrörelsens förändrade ideal. Medan Sjödin varnar för glömska anklagar Fridell för förräderi. Fridell är också mer explicit än Sjödin i sin kritik av samtiden. Detta kan bero på att de har delvis olika ideologiska utgångspunkter och verkade inom olika politiska rörelser. Fridell var syndikalist och avfärdade välfärdsstaten eftersom den inte vilade på ett socialistiskt produktionssätt. Sjödin var socialdemokrat och ansåg att klassorättvisor kunde och skulle bekämpas genom reformer som åtminstone inledningsvis genomfördes inom det kapitalistiska samhällets ramar.

I samband med vänsteruppsvinget i Sverige under 1960- och 1970-talet kom dessa ideologiska skillnader mellan olika arbetarförfattare att tonas ned. Som exempel kan man nämna att Sjödin i en artikel i *Kommunalarbetaren* 1970 lyfte fram syndikalisten Kurt Salomonson som någon som tidigt registrerat de missförhållande i folkhemmet som den stora gruvstrejken 1970 var en reaktion mot (Sjödin 1970, 19). Att denna analys presenterades i fackförbundetstidningen *Kommunalarbetaren* retade säkert en del. Som Sjödin framhåller hade den socialdemokratiska arbetarrörelsen – och särskilt ”den enda sanna fackföreningsrörelsen”, det vill säga LO – nämligen varit starkt kritisk när Salomonsons romaner kom ut på 1950- och 1960-talet och rent av förklarat att de missförhållanden som skildrades inte existerade i verkligheten (Sjödin 1970, 19).

Även Fridells romaner utsattes för hård kritik från socialdemokratin (Forser 1972, 162, 167; Sund 1999, 108). Men också de kom att omvärderas

2. Som påpekats av Rolf Blom går Fridell här i dialog med en autentisk artikel av den socialdemokratiska politikern och (blivande) nobelpristagaren Gunnar Myrdal (Blom 1978, 136).

i samband med vänsteruppsvinget. Den offentliga debatten om *Död mans hand* i samband med att boken kom ut var enligt Fridell själv ”hånfull” mot huvudpersonens ”utopiska drömmier” (Fridell 1970, 4). Men några decennier senare hade det politiska klimatet förändrats: ”Nu: nära 25 år efteråt, är nästan varenda människa entusiastisk anhängare av industriell demokrati och de politiska partierna erbjuder varandra i radikalism på det området. Att vara med och dela och bestämma har blivit ett modeord”, skriver Fridell i en kommentar till sitt författarskap i *Arbetaren* 1970 (Fridell 1970, 4).

I denna kommentar betonar Fridell, liksom han gjort i sina romaner, klyftan mellan arbetarrörelsens ursprungliga ideal och dess samtida politik. För att förstå samtidens vilda strejker, skriver han, behöver man inga sociologiska undersökningar: ”Det räcker gott om man jämför situationen nu med målsättningen i socialistiska principförklaringar” (Fridell 1970). Men även om det sannerligen inte saknades hänvisningar till socialistiska urkunder på 1960- och 1970-talet är det intressant att notera att intresset för äldre arbetarlitteratur också var stort, och att inte sällan var just litteraturen som anfördes som påminnelse om viktiga arbetarrörelseideal.

Detta föregrips i någon utsträckning av Sjödin, som i sina dikter från efterkrigsdecennierna – och särskilt i arbetarrörelsediktningen – ofta lyfte fram den tidiga arbetarrörelsens kampdikter och -sånger som symboler för de ideologiska grundvärderingar han vill aktualisera (Nilsson 2021b, 108–125). Kring 1970 blir det emellertid allt vanligare att arbetarlitteraturen i allmänhet används som symbol för politiskt betydelsefulla värden, perspektiv och erfarenheter. Ett bra exempel på detta hittar man i slutklämmen i Sjödins artikel om Salomonson: ”Vi kanske ska börja lära oss begripa genom att läsa böcker som redan hunnit bli klassiska” (Sjödin 1970, 19).

Som jag visat ovan förmedlar Sjödin i sina dikter minnen av erfarenheter och ideal som existerat utanför litteraturen, samtidigt som han på ett metalitterärt sätt betonar den egna diktningens roll som ett *medium* för bevarandet av sådant som annars riskerar att falla i glömska.³ I artikeln om Salomonsson lyfter han emellertid fram litteraturen – och, åtminstone implicit, arbetarlitteraturen – som *minnesvärd i egen rätt*.

3 Äldre arbetarlitteratur – framför allt i form av den tidiga arbetarrörelsens kampsånger – apostroferats ofta i Sjödins diktning, och ges där samma roll: som förmedlare av eller symbol för ideal och erfarenheter som Sjödin vill bevara minnet av (se Nilsson 2021b, 108–122).

Salomonsons romaner ses inte som rapporter om extra-litterära erfarenheter och ideal, utan som *litterära* texter som är politiskt relevanta i sig själva i det att de kan *tillföra* arbetarrörelsen någonting. Därmed blir kampen för bevarandet av viktiga politiska erfarenheter undan glömskan också ett *litteraturhistoriskt* projekt.

Minnet av Sjödin

Intressant nog är det ofta just på detta sätt – som *litterära fenomen* som på grund av deras *politiska relevans* är värda att rädda undan glömska – som Sjödin och hans verk betraktas i samtiden. Detta kan bland annat ses i arbetarlitteraturen, där det finns gott om anspelningar på Sjödin, men också i den politiska debatten.

Ett bra exempel på hur minnet av Sjödin aktualiseras av dagens arbetarförfattare finner man i Jenny Wrangborgs diktning. Hon är en av Sjärdins viktigaste efterföljare i den arbetarlitterära traditionen. Inte minst har hon i högre utsträckning än någon annan axlat hans mantel som arbetarrörelsediktare, genom att ofta medverka med uppläsningar vid möten inom arbetarrörelsen och genom att skriva i fackförbundspresen (se Nilsson 2021b, 151–154).⁴

I likhet med Sjödin (och Fridell) tematiserar Wrangborg i sina dikter ofta vikten av att minnas forna tiders orättvisor, arbetarrörelsens kamp mot desamma och de politiska ideal som legat till grund för denna kamp. Som exempel kan man nämna dikten ”Löftet” som beskriver hur just löftet om (men också kravet på) solidaritet mellan arbetare förvandlat svaga individer till en mäktig arbetarrörelse (Wrangborg 2013, 53–58).⁵ Ett annat exempel hittar man i dikten ”Den stundande gemenskapens vår” i samlingen *Vad ska vi göra med varandra* (2014). Där beskrivs hur vi rör oss ”tillbaka mot orättvisor / vi ville lägga bakom oss” och att vi därför ”måste lära oss på nytt”, dvs. återvända till den tidiga arbetarrörelsens ideal och praktiker (Wrangborg 2014, 28–29).

4 Andra samtida arbetarförfattare i vars verk man kan hitta ekon av Sjärdins verk är Emil Boss, Göran Greider och Johan Jönson (Landström 2021, 167–173; Nilsson 2021b). Även Bert-Olov Andersson hänvisar ofta till Sjödin. Titeln på hans självbiografiska roman *Den osynliga nåden* (2021) är exempelvis hämtad från en dikt i *Sotfragment*.

5 Diktsamlingen *Kallskänken* utkom första gången 2010 på förlaget Kata (som grundats för att ge ut just den boken). Jag väljer dock att hänvisa till pocketutgåvan från 2013, som utökats med två dikter.

Sjödins och hans diktning hör till det som Wrangborg vill bevara minnet av. Det kommer bland annat till uttryck i att hon anspelar på honom och hans verk i sina dikter. I en titellös dikt i *Vad ska vi göra med varandra* citeras exempelvis den ironiskt folkhemskritiska versen ”strängt taget fattas oss ingenting” ur Sjödins ”Dikt till de nya människorna” som ingår i samlingen *Molnskugga* (1955). Dessutom kan dikten ”Jämligar” i *Kallskänken* läsas som ett slags uppdaterad version av Sjödins ”Motsträvigt” i *Sotfragment* (se Nilsson 2021b, 157–158). I dikten ”En arbetares liv är billigt”, som också ingår i *Kallskänken* (den har lagts till i pocketutgåvan från 2013) nämns Sjödin rent av explicit: ”Om nätterna hör jag Stig Sjödin tala till mig från ett annat / århundrade” (Wrangborg 2013, 99).

I det senaste av dessa exempel aktualiseras ett konkret innehåll i Sjödins diktning. ”En arbetares liv är billigt” handlar nämligen om arbetsskador och omnämmandet av Sjödin följs av ett citat ur en av hans dikter om samma ämne (närmare bestämt ur dikt 5 i sviten ”Sakskäl” i samlingen *Förklaringsstapet* (1977)):

”Kroppsarbete betyder att man betalar med sin kropp för att få lön”
tydligare kan det inte skrivas
(Wrangborg 2013, 100)

Sjödin lyfts alltså fram som en författare som har något viktigt att säga om samtida förhållanden, och som dessutom förmår säga detta på ett särskilt slagkraftigt sätt. Med andra ord verkar Wrangborgs syn på Sjödin påminna en hel del om Sjödins syn på Salomonson och andra arbetarförfattare: att lyfta fram hans författarskap – och därmed bevara minnet av det i den arbetarlitterära traditionen – är viktigt eftersom det bidrar med viktiga insikter om centrala politiska problemställningar.

Det är emellertid inte bara i (arbetar-)litteraturen som minnet av Sjödin framställs som politiskt betydelsefullt. Även samtida politiska kommentatorer på vänsterkanten mobiliserar då och då Sjödins verk som bärare av viktiga politiska erfarenheter. Ett exempel på det hittar man i en kulturartikel av Rasmus Landström i *Aftonbladet* där han kallar Sjödin en ”perfekt försångare” för en ny vänster: ”En ung generation som väckts till liv av Bernie Sanders tal om ’demokratisk socialism’ kunde gott läsa på honom på nytt. Kanske skulle de upptäcka att hans dikter om människovärde och arbetsrätt stiger som frisk luft ur stålverk och arbetsbaracker” (Landström 2021). Ett annat exempel återfinns i en ledare av Max V. Karlsson i den röd-gröna dagstidningen *Dagens ETC*:

När unga vill jobba och försörja sig innebär korta deltidsanställningar eller tidsbegränsade anställningar att den ekonomiska otryggheten blir som inbyggd. Du ska förvänta dig en utsatthet, att få ”kämpa” eller slita i ett system som är byggt för att hela tiden pressa dig ännu mer – helt i onödan och bara för sakens skull. Lägg till kopplingen mellan otrygga anställningar och dålig arbetsmiljö så har du en parallell arbetsmarknad för unga med sadistiska inslag. Det är en historisk och svekfull reträtt.

Stig Sjödin var en arbetarförfattare som växte upp i skuggan av det gamla bruket i Sandviken. Han jobbade i järnverket, kände ett bildningsraseri och längtade efter lyriken. Sjödins dikter handlar ofta om kärlek och naturen, men nästan alltid också om människovärdet. Vad livet är värt. År 1946 publicerade han sin kanske mest kända och citerade dikt.

Motsträvigt och med hjärtat fullt av trots
erkänner jag detta;
det var inte sotet, dammet, smutsen
inte heller hemgången med musklerna
skälvande i kramp och ögat urgröpt
av natters vaka,
inte heller valkarna,
som var förnedring.
Nej, det var den osynliga nåden
Att få slita ut sig,
den stora favören att få välja,
där val ej fanns.

Att det är förnedrande att förväntas välja där val ej finns är lika sant då som nu, särskilt för landsbygdens, förortens och arbetarklassens unga. Och den känslan är farlig om den inte hanteras på rätt sätt.
(Karlsson 2022)

Karlssons ledare handlar om samtida problem, närmare bestämt förslumningen av delar av den svenska arbetsmarknaden och dess relation till det som brukar kallas ”utanförskap”, det vill säga framväxten av ett huvudsakligen etnifierat skikt inom arbetarklassen som präglas av dåliga arbets- och levnadsförhållanden och små möjligheter till socialt

avancemang. Sjödin och hans diktning lyfts fram som värdefulla för den som vill förstå och finna lösningar på dessa problem. För det första anförs hans biografi som ett exempel på att det tidigare varit möjligt för unga arbetare från perifera miljöer att avancera socialt och kulturellt, vilket kan läsas som ett (implicit) försvar för den socialdemokratiska välfärdsstat som under de senaste decennierna försvagats avsevärt (vilket inte minst resulterat i det ökande "utanförskapet"). För det andra anförs en av hans dikter som stöd för idén att möjligheten till socialt avancemang för alla – oavsett härkomst – är av avgörande betydelse för samhällets utveckling.

Ytterligare ett exempel på hur Sjödin aktualiseras i den samtida politiska debatten hittar man i en ledare av socialdemokraten Stig-Björn Ljunggren i dagstidningen *Sydöstran*, där Sjödin (via den litteraturvetenskapliga forskningen om honom) används som en symbol för arbetarrörelsens traditionella ideal. Denna ledare publicerades i juletid och innehöll litteraturtips till partiledarna. Det av nazister grundade högerpartiet Sverigedemokraternas ledare Jimmie Åkesson rekommenderades att läsa en bok om Sjödin:

Sverigedemokraterna vill erövra folkhemmet men har inte riktigt förstått vad slags mylla arbetarrörelsen är sprungen ur. Därför anbefalls Jimmie Åkesson "Kampdiktare i folkhemmet. Arbetarpoeten Stig Sjödin" (Verbal) av Magnus Nilsson. Arbetarförfattarna inbillade sig inte att den som vill erövra kulturen kan nöja sig med att bara stänga Sveriges Television. (Ljunggren 2021)

I många av sina dikter ville Sjödin påminna om viktiga politiska erfarenheter och ideal. I denna ledare framhålls han och hans verk – liksom arbetarlitteraturen över huvud taget – som ett förkroppsligande av just sådana erfarenheter och ideal.

Arbetarlitteratur, minne och politik

Som redan påpekats menar historikern Jay Winter att minnen är inbyggda i de flesta politiska krav som syftar till att motverka kränkningar av människors värdighet. Sjödins arbetardiktning utgör inget undantag. Där mobiliseras minnen och minnesarbete ofta när författaren kritiserar klassorättvisor. Samtidigt framhåller Winter emellertid att minnen i sig inte nödvändigtvis är politiskt effektiva. "Memory has power" skriver

han ”only when people come together in political life and transform representations of the past into matters of urgent importance in the present” (2012, xi).

Vad gäller Sjödens arbetarrörelsediktning är detta tämligen oproblematiskt. Den vänder sig till politiskt medvetna och organiserade arbetare i en politisk kontext och har därför (åtminstone i teorin) förutsättningar att resultera i samhällsförändrande handling. De förlagsutgivna diktsamlingarna vänder sig emellertid huvudsakligen till läsare utanför arbetarrörelsen, och därför får minnet där, åtminstone ibland eller delvis, en annan, mindre explicit politisk, funktion.

Samtidigt visar hänvisningarna till Sjödin och hans verk i samtida arbetarlitteratur och politisk debatt att gränserna mellan olika offentligheter i allra högsta grad är genomsläppliga. När arbetarrörelsepoeten Jenny Wrangborg citerar en dikt av Sjödin, eller en av hans dikter diskuteras i en ledare i en radikal tidning förs de in i en politisk sfär, oavsett var de ursprungligen publicerats. Och därmed har de större möjligheter att få politisk effekt än om de enbart existerat som litteratur i den snäva betydelse ordet allt för ofta får inom litteraturvetenskapen, det vill säga som textlig artefakt med estetisk funktion.

Att minnen av det förflutna, och särskilt av politiskt relevanta ideal och erfarenheter, förekommer så rikligt i Sjödens diktning tycks bekräfta en dominerande idé i den samtida arbetarlitteraturforskningen, nämligen att denna litteratur är en viktig källa till information om arbetarklassens erfarenheter och tänkande. Denna idé är inte minst central inom *working-class studies*, som på senare år blivit en mycket viktig arena för arbetarlitteraturforskning. I *The Routledge International Handbook of Working-Class Studies* diskuteras exempelvis denna litteratur i avdelningen ”Representation of the working class”, i vars inledning Michelle Tokarczyk betonar att forskare inom fältet intresserar sig för den som just gestaltning av arbetares erfarenheter (Tokarczyk 2021). Liknade idéer läggs också fram i John Russos and Sherry Lee Linkons inledning till antologin *New Working-Class Studies*, där de hävdar att man inom fältet betraktar arbetarlitteratur och andra ”cultural representations” som ”sources for understanding working-class experience” (Russo and Linkon 2005, 1).

Samtidigt pekar emellertid den mobilisering av arbetarförfattare och arbetarlitteratur i den politiska debatten som aktualiserats ovan i en delvis annan riktning. Genom att lyfta fram just författare och deras texter som påminnelser om eller bärare av minnen och erfarenheter betonas exempelvis de senares specificitet och deras särskilda form. När Sjödin

framhåller Salomons romaner från 1950- och 1960-talen som viktiga för förståelsen av den politiska situationen i Sverige på 1970-talet är det ju inte bara historiska erfarenheter som aktualiseras, utan *en särskild författares litterära bearbetning* av dem. Samma partikularitet understryks när Sjödin och hans verk lyfts fram i den samtida opinionsjournalistiken och arbetarlitteraturen. Det är *just Själdins förståelse och gestaltning* av historiska erfarenheter och ideal som man påminner om. Wrangborgs kommentar om att Sjödin bättre än någon annan kunnat formulera en kritik av kroppsarbetet är härvidlag belysande.

Detta betonande av den *litterära gestaltningen* av politiskt relevanta minnen är inte minst viktigt eftersom det öppnar för en diskussion av hur litteraturen inte bara bevarar, utan samtidigt med nödvändighet förändrar, erfarenheter och ideal. Rita Felski påminner om detta i en artikel om klass och erkännande där hon – i anslutning till en diskussion av den franske filosofen och sociologen Didier Eribons uppmärksammade memoarbok *Retur till Reims* (2009) – uppmärksammar att litteraturen inte bara *reflekterar* erfarenheter utan även *rekonfigurerar* dem och får dem att framträda i ny dager (Felski 2021, 104). Det är en viktig aspekt av minnets politik i den svenska arbetarlitteraturen.

Bibliografi

- Agrell, Beata. 2021. "Proletär svenskhet? Klassmedvetande och fosterlandskänsla i pionjärtidens svenska arbetarprosa". I *Scandinavian Exceptionalisms: Culture, Society, Discourse*, redigerad av Jens Bjerring-Hansen, Torben Jelsbak och Anna Estera Mrozewicz, 7–30. Berlin: Nordeuropa-Institut.
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andersson, Bernt-Olov. 2018. *Den osynliga nåden: Minnen och gestaltningar ur mitt sociala liv*. Sandviken: Reptil.
- Blom, Rolf. 1978. *Folke Fridell: Proletärförfattare*. Stockholm: LT:s förlag.
- Felski, Rita. 2021. "Recognizing Class". *New Literary History* 52 (1): 95–117.
- Forser, Tomas et. al. 1972. *Klartext: Marxistisk litteraturkritik*. Göteborg: Författarförlaget.
- Fridell, Folke. 1946. *Död mans hand*. Stockholm: Federativs.
- . 1948. *Greppet hårdnar*. Stockholm: Federativs.

- . 1970. "Nu skrattar man inte åt Rivar-Bohm". *Arbetaren*, 27 februari, 4.
- Hellberg, Therese. 2022. *Vanära, fattigdom och dubbelarbete: Om kvinnors platser och värden i folkhemmet i romaner och krönikor 1940–1955*. Malmö: Malmö universitet.
- Jonsson, Bibi. 2014. "Vem talar till – och skriver för – arbetarklassens kvinnor? Om klassidentitet, klassmedvtande och emancipation hos trettiotalets kvinnliga författare". I *Från Bruket till Yarden: Nordiska perspektiv på arbetarlitteratur*, redigerad av Bibi Jonsson, Magnus Nilsson, Birthe Sjöberg och Jimmy Vulovic, 83–92. Lund: Absalon.
- Karlsson, Max V. 2022. "Den som vill bromsa radikalering måste bryta ungas hopplöshet". *Dagens ETC*. 26 mars. <https://www.etc.se/ledare/den-som-vill-bromsa-radikalering-maaste-bryta-ungas-hopploshet>.
- Landström, Rasmus. 2021. "En perfekt försångare för en ny ung vänster: Nu kommer äntligen arbetardiktaren Stig Sjödin fram i ljuset". *Aftonbladet*, 4 juni. <https://www.aftonbladet.se/kultur/bokrecensioner/a/qAj9yE/en-perfekt-forsangare-for-en-ny-ung-vanster>.
- Linderborg, Åsa. 2001. *Socialdemokratin skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*. Stockholm: Atlas.
- Ljunggren, Stig-Björn. 2021. "God jul, partiledare". *Sydöstran*, 23 december, 2.
- Nilsson, Magnus. 2021a. "Arbetarlitteraturen och klassamhället." I *Klass i Sverige: Ojämligheten, makten och politiken i det 21:a århundradet*, redigerad av Daniel Suhonen, Göran Therborn och Jesper Weithz, 367–384. Lund: Arkiv.
- . 2021b. *Kampdiktare i folkhemmet: Arbetarpoeten Stig Sjödin*. Stockholm: Verbal.
- Russo, John och Sherry Lee Linkon. 2005. "What's New about New Working-Class Studies?" I *New Working-Class Studies*, redigerad av John Russo och Sherry Lee Linkon, 1–15. Ithaca: Cornell University Press.
- Sjödin, Stig. 1952. "Vandring på bruket". *Skogsindustriarbetaren* 17 (9): 14.
- . 1955. *Molnskugga*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- . 1959. "Sjunde generationen". *Skogsindustriarbetaren* 24 (20): 18.
- . 1965 [1949]. *Sotfragment*. Stockholm: Prisma/Fib:s lyrikklubb.
- . 1968. "Skogsarbetarprolog". *Skogsindustriarbetaren* 33 (8): 22–23.
- . 1970. "Lärdomar av gruvarbetarkonflikten". *Kommunalarbetaren* 60 (4): 19.

- . 1977. *Förklaringsstapet*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sund, Bill. 1999. "Folke Fridell – taylorismen och 'den moderne fursten'".
I *Arbetarförfattarna och syndikalismen*, redigerad av Lars Furuland.
Stockholm: Federativs.
- Therborn, Göran. 1985. "The Coming of Swedish Social Democracy".
I *L'Internazionale Operaia e Socialista tra le due guerre*, redigerad av
Enzo Collotti, 527–593. Milano: Feltrinelli.
- Tokarczyk, Michelle M. 2021. "Section Introduction: Representations of
the Working Class". I *Routledge International Handbook of Working-
Class Studies*, redigerad av Michelle Fazio, Christie Launius och Tim
Strangleman, 287–294. London & New York: Routledge.
- Watt, Ian. 1957. *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and
Fielding*. London: Chatto & Windus.
- Winter, Jay. 2012. "Foreword: Remembrance as a Human Right".
I *Memory and Political Change*, redigerad av Aleida Assmann och
Linda Shortt, vii–xi. London: Palgrave Macmillan.
- Wrangborg, Jenny. 2013. *Kallskänken*. Stockholm: Ordfront.
- . 2014. *Vad ska vi göra med varandra*. Stockholm: Ordfront.